

9-njy tema: **Türkmen Türkçesinde ünlemler** (Türkmen dilinde ümlükler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

❖ Türkmencedeki “ümlükleri” (Türkçede karşılığı ünlemler) iyi bilmemiz için ilk önce Türkçedeki ünlemlerin ne olduğunu bilmemiz isabetli olur.

- ✓ Ünlem nedir?
- ✓ Ünlem örnekleri
- ✓ Ünlem çeşitleri

ÜMLÜK = ÜNLEM

✓ Üzüntü,

✓ korku,

✓ acı,

✓ sevinç ve

✓ şaşma

gibi aniden ortaya çıkabilen duyguları ifade eden kelimelere ünlem denir.

Tek başına kullanıldıklarında pek bir şey ifade etmeyen ünlemlerden sonra çoğu zaman ünlem işareti (!) konulmaktadır.

Birine seslenmede kullanılan sözcüklerde ünlem olarak kabul edilir. Bu nedenle ünlemleri seslenme ve duygu ünlemleri diye iki başlıkta incelememiz mümkün olmaktadır.

- ❖ Türkmen dilinde ümlüklere nähili kesgitleme berilýär?
- ❖ Şol kesgitlemede orun alan aýratynlyklar nameden ybaratdyr?
- ❖ Olary aňladýan manylary babatdan näçe topara bölmek mümkindir?
- ❖ Olaryň toparlary haýsylardyr?

Ümlükler

- ✓ Ümlükler sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýan, esasan, sözleýjiniň içki duýgularyny, erk-islegini bildirýän kömekçi sözlerdir.
- ✓ Olaryň manylary diňe sözlenilýän pursatda, ýazuw dilinde kontekstden belli bolýar. Manylary taýdan ümlükleri uly iki topara bölmek bolar:
  - ❖ 1. Sözleýjiniň içki duýgularyny bildirýän emosional ümlükler.
  - ❖ 2. Sözleýjiniň erk-islegini bildirýän, ýagny it-guş, mal-garalary çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan ümlükler.

Sözleýjiniň içki duýgularyny bildirýän emosional ümlükleri-de birnäçe semantik topara bölmek mümkin:

❖ Gynanç bildirýän ümlükler:

- ✓ wäk,
- ✓ waý,
- ✓ eý waý,
- ✓ ah...

Waý, eje jan! diýip gygyrýar.

Wah, şu garyplyk gursun (A. Soltanmyradow).

❖ Begenç bildirýän ümlükler:

- ✓ janelek,
- ✓ heý janelek
- ✓ urra,
- ✓ ýaşa...

Heý janelek, janelek! Agam esgerlikden gelýär.
Urra! Biziň toparymyz ýeňiş gazanypdyr.

❖ **Hoşallyk bildirýän ümlükler:**

- ✓ berekella
- ✓ tüweleme,
- ✓ haý berekella

Berekella, iş bitiripsiň. **-Berekella!** Göz görkeziň olara (M. Kütiýew).

❖ **Nägilelik, igenç bildirýän ümlükler:**

- ✓ wah,
- ✓ wah-eý,
- ✓ wah-wah,
- ✓ aheý...

Ten ýapmaga köýnek istär ýalaňaç
Köýnekli diýr: “**Wah,** üstünden don bolsa” (Magtymguly).

❖ **Haýran galmagy bildirýän ümlükler:**

- ✓ bä,
- ✓ wiý,
- ✓ bäh-bäh,
- ✓ toba-toba,
- ✓ haý-haý...

Bäh-bäh ajaýyp sim-u ten,
Oldur meni mejnun eden (Mollanepes).

Haý-haý seniň ýörişiň arslana, äre ogşar (Kemine).

❖ **Ýüzlenmegi bildirýän ümlükler:**

- ✓ eý,
- ✓ ýa,
- ✓ eýa...

Bular ýüz tutma sözler bilen ulanylýarlar.

Gel, eý köňlüm, saňa nesihat kylaý,
Watany terk edip gidiji bolma (Magtymguly).

Sözleýjiniň erk-islegini bildirýän ümlükleriň-de iki görnüşini tapawutlandyrmak mümkin.

It, pişik, mal-garalar çagyrylanda ulanylýan ümlükler:

❖ **me-me..., piş-piş, tü-tü, tigi-tigi, çom-çom...**

Bular gaýtalanyp gelýärler we mylaýym äheňde aýdylýarlar, ýazuwda olar tirkeş sözler ýaly defisli ýazylýarlar.

Mal-garalara buýruk berlende ulanylýan ümlükler:

❖ **küç, pişt, tok, çüw, haýt, kür...**

Bular belent äheňde aýdylyp, ýazuwda zzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar.

✓ **Soraglar we ýumuşlar:**

1. Ümlükleriň beýleki kömekçi sözlerden nähili aýratynlyklary bar? Olara näme sebäpden ümlük diýilýär?
2. Sözleýjiniň ruhy halatlaryny bildirýän ümlükleri aýdyp beriň.
3. It-guş, mal-garalary çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan ümlükler haýsylar?
4. Ýüz tutma sözler bilen ulanylýan ümlükleriň hyzmatyny düşündiriň.

Teksti ýazy we ümlükleriň aşagyny çyzyň, olaryň hersiniň haýsy semantik topara degişlidigini düşündiriň.

-Pah-pah, Öwezi gören gözünden aýlanaýyn seniň! Öweziň nirededigini bilmän, “Ah, Hüseyin, wah, Hüseyin!” diýip ýatyrdym (“Görogly” eposy).

Wah, hiç haçan, niç haçan! Goý, seniň asmanyň dury bolsun, goý, seniň mylaýym ýylgyryşyň nurana hem ünjüsiz bolsun, goý, sen başga bir, ýalňyz, minnetdar ýürege şadyýan hem bagtly pursatlary eçileniň üçin bagtyýar bol!

Eý, Hudaý-eý! Tutuş bir pursatlyk äpet bagt! Eýsem, bu adamyň bütin ömri üçinem azmy näme?... (“Garagum” žurnaly).

“Wah, nätsemkäm?” Emma günäsin ötdi.

Kemeldi enäniň ýene bir ýaşy (K. Gurbanpesow).

Teksti göçüriň. Ondaky ümlükleri tapyň we olaryň manysyny düşündirip beriň.

Häy, zaňnar Arap, enşalla, seni derrew aldym-aldym! — diýdi.

Onda Arap Reyhan:

- Hä, zaňnar, neneň edip aljak?! (“Görogly” eposy).

Ene diýdi:

Wah, jan, ogul

Her näçe porsasakda

Ulalansyň, ýetişensiň

Şu porsuja gujakda (K. Gurbanpesow).